

ՇԱՀԵՆ ՄԿՐՏՉՅԱՆ

ՇՈՒՇԻԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԸ

Շուշին դիտակետի է նման, որը տիրաբար նստել է միանգամից ելնող սարահարթի բարձունքին և իշխող դիրք ունի բոլոր չորս կողմերի վրա: Ներքևում, դեպի հյուսիս և արևելք՝ դաշտերն են, այգիները, հյուսիս-արևելյան կողմում Ղարաբաղի կենտրոն Ստեփանակերտն է: Շուշին հարավից բոլորող ձորով հոսում է Կարկառ գետը, որն իր անունն ստացել է հունի բնույթից՝ քարքարոտ է:

Ոմանք կարծում են, թե Շուշին իր անունը ստացել է Շոշ անունով գյուղից, որն այժմ էլ գոյություն ունի քաղաքի հարավային կողմում: Լեոն անվանական էր համարում այս ծագումնաբանությունը, գտնելով, որ «ընդհակառակը, գյուղը բերդից պիտի ստացած լինի իր անունը, իսկ բերդը, հավանորեն, գոյություն է ունեցել հին ժամանակներում»¹:

Լեոնից հիսուն տարի հետո շուշեցի ակադեմիկոս Աշոտ Հովհաննիսյանը գրել է. «Մեր կողմից հրապարակվող փաստաթղթերը լրիվ հիմք են տալիս հաստատելու, որ Շուշվա բերդապարիսպների հիմքերը դրել է... Ավան հարյուրապետը՝ դեռևս 1724 թվականին, եթե ոչ դրանից առաջ»²:

¹ Լեո, Պատմություն Ղարաբաղի հայոց թեմական հոգևոր դպրոցի, Թիբլիս, 1914, էջ 80:

² Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века. Сборник документов, т. II, ч. I. Ереван, 1964, стр. XLI («Историческое введение»). Իրոք որ Շուշին հիշվում է 18-րդ դարից շատ առաջ, վկայում է նաև Երևանի Մեսրոպ Մաշտոցի

Անվանի գիտնականի ակնարկած փաստաթղթերը տեղ են գտել Հայկական ՍՍՀ ԳԱ պատմության ինստիտուտի հրատարակած վավերագրերի ժողովածուի մեջ 199, 200, 212 և այլ համարների տակ: Նշված վավերագրերից 199-րդը կազմվել է 1724 թվականի հունվարի 4-ին, 200-րդը՝ հունվարի 12-ին, իսկ 212-րդը՝ փետրվարի 22-ին: Առաջին երկու վավերագրերը ստորագրել են Ավան և Միրզա հարյուրապետները, իսկ վերջինը՝ Թարխանը, Փանին, Պաղին և Սատեղը: Երկու հարյուրերորդ վավերագիրը գրվել է «Շոշոյ տղամարդն

անվան Մատենադարանի № 4375 ձեռագրի 264 էջում տեղադրված հիշատակարանը. «Ի Փոսա նահանկ, գաւառս Վարդնոյ, ի գաղս, որ կոչի Շուշոյ, ընդ հովանեաւ Ս. Ստեփանոս ... ի թվականիս ՌԻԿ» (1575 թ.): Դեռ ավելին, ներկայիս Շոշ գյուղի հին գերեզմանատան (13—17-րդ դարերից մնացած) տապանագրերում բազմիցս կրկնվում է «Շոշոյ» տեղանունը: Մատենագիտական և վիճագրական նորահայտ այս հաստատումն տեղեկությունները հիմք են տալիս նշելու, որ «Վարդնոյ-Վարանդայի, Շոշոյ—այժմյան Շոշու կամ Շուշիքենդ գյուղն է, որից իր անունն է ստացել Շուշի բերդաքաղաքը» (տես Բ. Ուլուքարյան, նշվ. աշխ., էջ 348):

Կարծում ենք, որ Շուշի անունն առաջացել է շոշ բառից: Տեղական դարաբաղյան բարբառով ջանել, սլացիկ, մատղաշ ծառին անվանում են շոշի ծառ, իսկ հոգնակի թվով՝ շոշոտ: Հավանաբար, բերդաքաղաքի և Շոշու գյուղի զբաղեցրած տարածությունները հնում ծածկված են եղել շոշի ծառերով, անտառներով: Իսկ բուսաբան Վ. Պետրովի վկայու-

թիվն հայոց ԱՌԾՀԳ (1724) լուսնարի ամսունմ³:

18-րդ դարի սկզբներին Իսրայել Օրու, հայոց մելիքների, հարյուրապետների, առաջադեմ հոգևորականների եռանդուն գործունեության շնորհիվ, Ղարաբաղի հայերի ինքնապաշտպանությունը վերածվեց ազգային ազատագրական ծավալուն շարժման, որը նպատակ ուներ Ռուսաստանի օգնությամբ թողափել պարսկա-թուրքական լուծը և քաղաքական անկախություն ձեռք բերել ազգովին:

Ղարաբաղի երկրամասը դառնում է ազգային-քաղաքական զարթոնքի օրրանը, ուր ստեղծվում են ռազմական ճամբարներ՝ սղնախներ:

Այդ սղնախներից մեկն էլ Ավան հարյուրապետը կառուցում է 1719—1724 թթ., ներկայիս Շուշի քաղաքի տեղում:

Շուշի սղնախի հիմնադրման ու կառուցման հանգամանքները տեղ են գտել նաև ռուս գեներալ Մատուշկինի 1725 թ. դեկտեմբերի 19-ին գրած նամակում: Ռուսական արքունիքին հղած այդ նամակի մեջ նշված է, որ «Ավան հարյուրապետը անստով Ղարաբաղի բնակչության խնդրանքին, իր 10.000 մարդկանցով չի գնում Գիլան, մնում է սղնախում և բերդ կառուցում»⁴:

Ժամանակի ակնհայտոր մի այլ գործիչ՝ Իվան Կարապետը, Գյանջայի, Ղարաբաղի

և Վրաստանի⁵ դրության առթիվ գրած իր զեկույցում (1724 թ. փետրվարի սկզբներին) դարձյալ հաղորդում է Շուշի սղնախի և նրա տերերի՝ հայ մելիքների ու հարյուրապետների մասին⁶:

Նույն աղբյուրները վկայում են, որ Շուշի սղնախի առաջին պարետը եղել է Թարխան հարյուրապետը: Նշված փաստաթղթերի ժողովածուի բազմաթիվ վավերագրերում ժայռոտ սարահարթը անվանվում է «Շուշի դալա» կամ «Քար», «Քերդ» իմաստով:

Սկզբնական այս «քար» («քերդ»)-ից է առաջացել նաև Քարին տակ գյուղի անունը, գյուղ, որ մինչև օրս էլ պահպանվում է և գտնվում է քերդի ստորոտում, հարավային կողմում, Կարկառի ափին⁷:

Հազմաթիվ աղբյուրագիտական տվյալների անկախությամբ հերքվում է ուրիշ ուսումնասիրողների կողմից տարածված այն թյուրիմացությունը, որի համաձայն՝ իբր թե Շուշի քերդի հիմնադիրն է եղել Փանահ-Ալի խանը⁸:

Շուշի քերդը կամ քարը գտնվում էր Վարանդայի մելիքության տարածքում, հետևաբար և պատկանում էր Վարանդայի տեր Մելիք-Ծահնագարյաններին: 18-րդ դարի կեսերին Վարանդայի մելիք Ծահնագար երկրորդի և Ղարաբաղի մյուս մելիքների միջև առաջացած գծությունները մելիք Ծահնագարին ստիպում են, հարևան մելիքների վրա ազդեցություն ձեռք բերելու համար, ռազմական դաշինքի մեջ մտնել Ծահ-Բուլաղում ամրացած քոչվոր մի ցեղապետի՝ Փանահ Ալիի հետ: Վերջինս Նադիր շահի սպանությունից հետո իր թափառական-խաչմարած ցեղակիցների գլուխն անցած՝ հասել էր Ղարաբաղի մատույցներ:

Թյամբ «...սկզբնական շրջանում մարդն այստեղ (Ղարաբաղում—Շ. Մ.) ընդհարվել է անտառների համատարած զանգվածների հետ» (տես В. Петров, ука. раб. стр. 17).

Հիշենք, որ Ղարաբաղի մասին ժամանակին նույն կարծիքն են հայտնել նաև Ստրաբոնը, պարսիկ և արաբ ճանապարհորդները, ինչպես նաև մեր միջնադարի պատմիչները:

Այսօր էլ դժվար չէ բազմաթիվ օրինակներով ցույց տալ, թե ինչպես Ղարաբաղի տասնյակ բնակավայրերի անուններն արտահայտում են տեղանքի բնույթը, տվյալ վայրի բուսական ծածկի տեսակներին: Ավելի հիմնավոր լինելու համար բերենք մի քանի օրինակ: Գյունե, Ղուզե Կալեր, Կանաչ Թալա, Եղծահող, Խունկըթալա, Ծմակահող, Ծաղկածոր, Ղափխան, Թթոտ, Կաղնոտ, Պեխի (բոխի) աղբյուր, Քարազուխ, Քարին տակ, Քարաղբյուր, Սարուշեն, Մոշխմատ և այլն:

³ Армяно-русские отношения в первой трети XVII века. Сборник документов, т. II, ч. II, Ереван, 1967, стр. 57.

⁴ Տե՛ս Ա. Գ. Աբրահամյան, Մի էջ Անդրկովկասի ժողովուրդների և հայ-ռուսական հարաբերությունների պատմությունից, Երևան, 1953 թ., էջ 121:

⁵ Շուշիի ամրոցի վերաբերյալ հետաքրքիր տեղեկություններ են հաղորդում վրացական աղբյուրները: 1789 թ. վրաց Հերակլ թագավորի կազմած «Վրաստանին ու Կախեթին մերձակա երկրների նկարագրության մեջ» Ղարաբաղի հայկական իշխանություններին վերաբերվող բաժնում խոսվում է նաև այն մասին, որ «...այստեղ (Շուշի սղնախում—Շ. Մ.) եղել է հիմնավորք քերդ, ամրոց, որը հետագայում զավթել է Զիվանդեր ինքնակոչ Փանահ խանը» (Տես А. А. Цагарели, Грамоты и другие исторические документы XVIII столетия, относящиеся к Грузии, СПб., 1891, стр. 434—435).

⁶ Армяно-русские отношения... т. II, ч. II, стр. 69.

⁷ Армяно-русские отношения... стр. XIII.

⁸ Ф. Шуминский, Шуша, Баку, 1968, стр. 4, Э. Авалов, Архитектура города Шуша. Баку, 1977, стр. 20—24.

րը⁹ և նպատակ ուներ դառնալ այդ բերդի և պաշտպանական տեսակետից բավականին հարմարություններով օժտված մարզի ինքնիշխան տերը: Մեղիք Ծաֆնազարի և քոչվոր ասպատակիչի շահերը ժամանա-

բեջանցիներն անվանում են «Գյավոր դալա», այսինքն՝ անհավատի կամ Հալկական բերդ:

1750-ական թվականներին Փանահ խանը տեղափոխվում է Ծոշվա բերդը: Սակայն

Ծոշի քաղաքի կենտրոնական եկեղեցիների թաղամասը (XX դ. սկիզբ):
Առաջին պլանում Խանդամիրյանի թատրոնի շենքը

կավորապես համընկնում են: Մուհամեդ Հասան Կաջարի հետապնդումներից փրկված Փանահ Ալին համոզում է մեղիք Ծաֆնազարին, որ նա իրեն թույլ տա տեղափոխվել և ամրանալ իրենց կողմից «Գյավոր դալա» կոչված Ծոշվա անմատչելի բերդում: Ի դեպ, Ծոշիի վերին, ամենաբարձրադիր մասին հնուց ի վեր, նույնիսկ այժմ էլ աղըր-

իր վիճակով այն զորեղ հակառակորդներից պաշտպանվելու հույս չէր ներշնչում: Ահա թե ինչու Փանահ խանը սկսում է տղմախի վերակառուցումը: 1750—1752 թվականներին տևած վերակառուցումների վերաբերյալ արժեքավոր տեղեկություններ է պարունակում Մաշտոցի անվան Մատենադարանում գտնվող «Պատմություն գավառին Արցախու» ձեռագիր աշխատությունը¹⁰:

Հակոբ սարկավագ Պողոսյան-Ջաբար-

⁹ Այդ ժամանակաշրջանում Ղարաբաղում տիրող բաղադրական իրադրությունների վերաբերյալ հետաքրքիր տեղեկություններ կան հետևյալ աշխատություններում.

ա) Платон Зубов, Карабахский астролог, Москва, 1834 г.

б) Ахмедбек Джаваншир, История Карабахского ханства (1747—1805 гг.) Баку, 1961 г.

գ) Րաֆֆի, Խամայի մեկրություններ, Թիֆլիս, 1895 թ.:

դ) В. Потто, Первые добровольцы Карабаха в эпоху водворения русского владычества (Мелик Вани и Акоп Юзбашин Атабековы) Тбилис, 1902.

¹⁰ Մատենադարան, ձեռ. 2734:

Առաջին անգամ այս ձեռագիրը գրավել է Ա. Տեր-Գրիգորյանի ուշադրությունը: Նա թարգմանել է այն ռուսերեն և հանձնել Ադր. ՍՍՀ ԳԱ պատմության ինստիտուտին: Հետագայում պատմաբան Ռ. Տիտանյանը ուսումնասիրել է ձեռագիր աշխատությունը և հանդես եկել «Նորահայտ նյութեր 1783—1795 թթ. Ծոշիքերդի ներքապական պաշտպանության մասին» հոդվածով (տես ՀՍՍՀ ԳԱ հասարակական գիտությունների «Լրաբեր», 1966, № 9, էջ 28—41):

յան-Շուշեցիին հետաքրքիր ձևով է ներկայացրել Շուշիի բերդի վերակառուցումներն ու դարաբաղցիների ծանր աշխատանքն այդ կառույցի վրա¹¹:

Հակոբ Շուշեցիին բերդավանի առաջին բնակիչների մեջ հիշում է նաև Նախիջևանի Ղազանչի, Ագուլիս և Սյունիքի Մեղրի բնակավայրերից գաղթած հայերին: Շուշի եկող այդ նոր բնակիչները, գրում է նա, օգտվում էին մի շարք արտոնություններից: «Որք ի բնակություն եկեացեն ընտանեօք ի քաղաքս նորաշէն՝ ազատ են յամենայն հարկաց և ծառայութեանց»¹²:

Լեոն միանգամայն ճիշտ է նկատել, որ «Այն ժամանակ, երբ Փանահ խանը բերդ էր դարձնում ժայռե հսկայական պարիսպներով շրջապատված Շուշին, Արաքսի հովտի այն մասերում, ուր գտնվում են Նախիջևանը, Գողթանը, տեղի ունեցան մի քանի նշանավոր դեպքեր: Ղազանչի գյուղը կոչվում էր Շահկերտ: Բնակիչները պղնձագործներ էին, այդ արհեստից էլ գյուղն ստացել է իր անունը (Ղազանչի՝ կաթսա շինող): 1750 թվին մենք տեսնում ենք այդ գյուղը ապստամբական դրության մեջ. ամրացել է գյուղի մոտ գտնվող սարի վրա, դիմադրում է Նախիջևանի պարսից խանին՝ Հեյրաթ անունով, վրդովված նրա արարքներից»¹³:

Ավելի ծանր դրության մեջ էր գտնվում նույն գավառի Ագուլիս քաղաքը: 18-րդ դարի վերջին քառորդի սկզբին պարսից Ագատ խանը հարձակվում է առևտրական նշանավոր այդ կենտրոնի վրա, հիմնահատակ կործանում քաղաքը և կոտորածից փրկված ագուլեցիներին վաճառքի հանում արևելյան շուկաներում¹⁴:

Պատերազմական այս ավերիչ գործողություններից հետո «հասկանալի է դառնում, թե ինչու ագուլեցիք և դազանչեցիք ուրախությամբ էին թողնում իրենց բնակավայրերը և հեռանում էին Շուշի՝ ապահովություն գտնելու ակնկալությամբ»¹⁵:

Շուշիի նախնական ազգաբնակչության մի զգալի մասը կազմում էին Լեոնային Ղարաբաղի (հատկապես Վարանդա գավառի) հայ գյուղացիները: Դա ինքնըստինքյան հասկանալի իրողությունն է. նախ այն պատճառով, որ բերդավանը գտնվում էր Մելիք Օահնազարի տիրության մեջ՝ Վարանդայի և Խաչենի մելիքությունների սահմանագրվ-

խին, սակավահող գյուղական խիտ բնակավայրերի շրջապատում, հետո էլ Շուշին Շուշի չէր դառնա, եթե չստանար քաղաքամերձ գյուղերի նյութական և քարոյական աջակցությունը: Աճող և զարգացող քաղաքը գյուղից ստանում էր ոչ միայն սննդամթերքներ, անհրաժեշտ հումքի պաշարներ, այլև շինարարներ, ռազմիկներ և այլ կարգի սպասարկողներ: Իսկ թե Շուշիի վերակառուցման ժամանակ որքան հայեր կային Ղարաբաղում, Հակոբ Շուշեցու պատմությունից տեղեկանում ենք հետևյալը. «Հայազգի բնակիչք վիճակին Ղարաբաղու եօթանասուն հազար հոգի թուին ընդ ձեռամբ վիճակաւոր առաջնորդին Բաղդասարայ արքեպիսկոպոսին ի ցեղէն մեծ իշխանապետին Աղուանից Հասան Զալալեանց»:

Շուշիի բնակչության էթնիկական կազմի մասին հավաստի տեղեկություններ է հաղորդում նաև Մեսրոպ Թաղիադյանը իր «Ծանապարհորդություն ի Հայս» աշխատության մեջ. «Բնակիչք նորա հայք և թուրք: Հայքն հաւուռ էին լինել 500 տունք և ունէին եկեղեցիս երիս, զԱգուլեցոց՝ զՂարաբաղցոց՝ զՂազանչոց այլ քարակերտ և զմեծ եկեղեցիս ի նորոյ շինեցին յայնժամ երկոքին եղբայրքն Թառութեանք՝ Զոհրաբ և Մարկոս»¹⁶:

Շուշիի պաշտպանական համակարգի մեջ առաջնակարգ դեր են խաղացել այստեղի բազմաթիվ քարանձավները: Բերդաքաղաքի հարավային կողմի՝ Հունոտի նեղ և խոր կիրճը, որով աղմկում է արագահոս Քարին տակի կամ ինչպես ունենք են անվանել Շուշինկա¹⁷ գետը, երկու կողմերում ունի վիմահերձ բարձր ժայռեր: Քարե այդ հսկա «պատերի» մեջ լուսամուտների պես բացվում են Հունոտի կարան, Սվանա կարան, Ալեքսանա դուզուն, Եղունիկի կարան և Ամարաթներ կոչվող քարայրերը: Ուշ քարեդարյան շրջանի այս բնակավայրերը պատերազմների ժամանակ տեղական հայության կողմից օգտագործվել են որպես ապահով ապաստարաններ, քողարկված թաքստոցներ:

Նշված «...քարայրերս նշանաւոր դեր կատարած են ժամանակին մէն մի անառիկ բերդի չափ օգնած է Արցախի հայոց: Տակախն անհետացած չէ ժողովրդեան յիշողութիւնից և աւանդութիւնիցն քարայրերիս պատմութիւններն: Հունոտի քարայրում նախ երկար ժամանակ մնացած է Աւան-Իզրաշին, որոյ անունը գովութեամբ է յի-

¹¹ Մատենադարան, ձեռ. 2734, էջ 3:

¹² Մատենադարան, նույն տեղում:

¹³ Լեո, նշվ. աշխ., էջ 63:

¹⁴ Հ. Մ. Զամչյան, Պատմություն հայոց, հ. Գ, էջ 207:

¹⁵ Բ. Տիսանյան, նշվ. աշխ., էջ 32:

¹⁶ Մեսրոպ Թաղիադյան, Ծանապարհորդություն ի Հայս, 1848, էջ 226:

¹⁷ Хаджи Мурат Мургуев, Буинский Терек, Орджоникидзе, 1967, стр. 399.

շում Աղուանից Եւայի կաթողիկոսն: Ապա 1826 թուի ռուս-պարսկական պատերազմի ժամանակ բնակում է քարայրում: Թարխանեան Սափարի Իզբաշին իր քաջերով և շարունակ ալիք հասցնելով Շուշին ա-

Հայ և օտար մատենագրությունը հարուստ տվյալներ է բովանդակում հայ ժողովրդի դարաբաղյան հատվածի հերոսական սխրանքների մասին, նաև այն մասին, որ «...պատմական ոչ մի ժամանակահատվածում

Շուշի. Դազանչեցոց ա. Ամենափրկիչ եկեղեցին

զատում սովից: Ահա այսպես օգտակար եղած են քարայրներն, այսպես և Աւանայ և Ամարաթներն այրերն»¹⁸:

¹⁸ Մակար Եպ. Բախտղարեանց, Արցառ, Բագու, 1895, էջ 423:

օտար նվաճողներին երբևիցե չի հաջողվել տիրել Դարաբաղին»¹⁹:

Դարաբաղին տիրելու վերջին փորձը

¹⁹ Մ. Աղայան, Հայ ժողովրդի ազատագրամքի պայքարի պատմությունից, Երևան, 1976, էջ 659:

ձեռնարկվել է 1826 թ. պարսկական թագաժառանգ Աբաս Միրզայի կողմից: Նա իր 60 հազար ընտիր բանակով նույն թվականի հուլիս-օգոստոս ամիսներին պաշարել է Ծուշին: 48 օր է տևել Ծուշիի հերոսական պաշտպանությունը: Երկրամասի հազարավոր գյուղացիներ, ռուսական փոքրաթիվ զինվորների հետ միասին, 48 օր շարունակ տասնապատիկ ավելի թշնամուն կանգնեցրել են Կարկառի ձորում, Ծուշիի հզոր պարիսպների տակ: Այդ ժամանակամիջոցում Թբիլիսիում գտնվող ռուսական զորամասերը հնարավորություն են ունեցել նախապատրաստվելու և լայն ճակատով հարձակման անցնելու:

Հայ գյուղացիները, որոնք թշնամու հալածանքներից օր առաջ եկել և ամրացել են Հուճուտի ձորի անձավներում, ոչ միայն անտիկ պահեցին Ծուշի քերդի հարավային թեր, այլև կրակի տակ վերցրին դեպի կիրճը բարձրացող կաճանները (արահետները) ու ժայռե սողանքները: Նրանք անխափան պահեցին ձորակում աշխատող ջրաղացները, որտեղ օրհիբուն հացահատիկ էր աղացվում և պաշարված քերդաքաղաքի հազարավոր մարդկանց փրկում վերահաս սովից:

Ռուսական հրամանատարների զեկուցագրերից ու պատերազմական գործողությունները նկարագրող պատմաբանների աշխատություններից երևում է, որ երկրամասի բնակչությունը Ծուշիի պաշտպանության ամենածանր օրերին անգամ գերադասել է զոհվել հայրենի քերդերում, վանքերում, կիրճերում, նվիրական սրբավայրերում, քան գերի ընկնել և մեռնել ստրկության մեջ:

Դժբախտաբար, մինչև օրս հայ պատմաբանասիրության մեջ ըստ արժանվույն չի լուսաբանված Ծուշիի հերոսական պաշտպանությունը, հայ աշխարհագրաչիների և ռուս զինվորների ցուցաբերած անթափանչ փառքը, կատարած խիզախություններն ու անսահման տոկունությունը²⁰:

Երախտապարտ ժողովուրդն իր փրկարարի՝ ռուս զինվորի հիշատակը հավերժացնելու համար հուշարձաններ է կանգնեցրել, «ռուս» և ռուսական ծագում ունեցող այլ քառերով է կոչել հարազատ երկրամասի բազմաթիվ բնակավայրեր, համրամասեր և աղբյուրներ:

Թվե՞նք դրանցից մի քանիսը. ռուս զինվորի սպանության վայրում, Մարտունուց 7 կիլոմետր դեպի Աղդամ, խճուղու աջ թմբի

վրա վեր է խոյանում արձանագրություն պարունակող մի հուշատապանաքար: Ռուս անհայտ զինվորի պատվին կանգնեցված անմահության հուշարձաններ կան Ստեփանակերտում, Հաղորդում, Խժաբեդ գյուղի Զիման լեռան ստորոտում:

Իսկ տեղանուններից հիշատակության արժանի են «ռուսեն բըղաղեն (դրոշի) խութ»-ը (Հաղորդի շրջանի Արփագյաղուկ լեռնային գյուղից դեպի հյուսիս), «ռուսեն տուն»-ը (Ստեփանակերտի շրջանի Բադարա գյուղի մոտ), «ռուսեն դուզ»-ը կամ «ռուսեն դաշտ»-ը (Ստեփանակերտի շրջանի Խընձրիստան գյուղի հանդամասում), «Ռուսներ» կամ «Սունջիկա»-ն (Ստեփանակերտից դեպի արևելք, Տրագետի աջ ափին), «Ռուսեն ժամ»-ը, «Ռուսեն ախպուր»-ը, «Կուրապատկինո»-ն (Մարտունու շրջանի Թաղավարդ, Ղզալա, Գեորգավան բնակավայրերի մոտ), դարձյալ «Ռուսեն ախպուր»-ը (Մարտակերտի շրջանի Թարթառ գետի աջ ափին, բոխու թավուտ անտառի կրծքում), «Սալդաթ քար» քարայրը (Ստեփանակերտի շրջանի Խնձրիստան գյուղում) և այլն:

Հետաքրքիր է այն, որ այդ տեղանուններից մի քանիսի վերաբերյալ պահպանվել են գեղեցիկ ավանդություններ ու ավանդական գրույցներ: Այդօրինակ ավանդություններ ու գրույցներ շատ կան հատկապես աղբյուրների մասին, որոնց հետ ժողովուրդը կապում է իր ամենամիլրական իղձերն ու զգացմունքները խաղաղության, ազատության, երկար կյանքի, սիրո և այլ բանաստեղծությունների հետ²¹:

ՂԱԶԱՆԶԵՑՈՑ Ս. ԱՄԵՆԱՓՐԿԻԶ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Լեռնային Ղարաբաղում 17—19-րդ դդ. եկեղեցիները հիմնականում կառուցված են բազիլիկատիկ, առանց գմբեթի: Այս երկրորդի գլխավոր պատճառը տնտեսական ու քաղաքական ծանր դրությունն էր: Երկրամասը, ճիշտ է, դարեր տևող ավերածություններից հետո, Խամսայի մելիքությունների ժամանակ օգտվել է կարճատև խաղաղությունից, որի շնորհիվ էլ վերակառուցվում էին ավերված աշխարհիկ և պաշտամունքային շենքերը, և նույնիսկ, նորերն էին կառուցվում: Սակայն դրանք ունեին համեմատաբար պարզ հորինվածքներ և

²⁰ Այս բացը որոշ չափով լրացրել է օսեթ գրող Հաջի-Մուրադ Մուզուրը իր պատմավեպում, որի մի գլուխը նվիրված է Ծուշիի պաշտպանությանը:

²¹ Ծառ օգտակար գործ է կատարել բանահավաք Մ. Առաքելյանը, հավաքելով և գրի առնելով այստեղի ռուսական ծագում ունեցող տեղանունները և դրանց հետ կապված ավանդություններն ու գրույցները:

իրականացվում էին քիչ ծախսերով, և կառուցումն ավարտելու համար էլ կարճ ժամանակ էր պահանջվում:

Հարաբաղում (հիշյալ դարերում) կառուցված բոլոր հուշարձանների մեջ հան-

Այս կառույցներում էլ դարաբաղի շինարարները օգտագործել են հին ավանդույթը և վերադարձել գմբեթավոր կառուցվածքների տիպին, որն ամենատարածվածն էր հայ ճարտարապետության միջոցով շրջա-

Ծուշի. Ղազանչեցոց ս. Ամենափրկիչ եկեղեցու ներսից մի հատված

դիպում ենք միայն վեց գմբեթավոր եկեղեցու, որից հինգը՝ Ծուշի քաղաքում: Դրանցից մեկը Ղազանչեցոց սուրբ Ամենափրկիչ եկեղեցին է: Իսկ մյուսները՝ Կանաչ-ժամ, Ագուլեցոց, Մեղրեցոց ու Կուսանաց եկեղեցիներն են:

Շուրջ 9—14-րդ դարերում: Ընդամենը, հենց այս կառույցներում հայ քարգործ վարպետները դրսևորեցին խոշոր ճարտարապետական գլուխգործոցներ ստեղծելու իրենց ընդունակությունը, որ քաղաքական ու տնտեսական դաժան ժամանակներում ժողովուր-

ղը պահել էր իր ներսում՝ անթեղած կրակի պես:

Ծուշվա պարծանքն է հանդիսանում Ղազանչեցոց ս. Ամենափրկիչ տաճարը: Այդ հոյակապ կոթողի հատկանշական կողմերից մեկն է շրջապատի ու տեղանքի հետ ունեցած նրա սերտ կապն ու ներդաշնակությունը:

Ղազանչեցոց ս. Ամենափրկիչ եկեղեցին խոշոր չափերի ճարտարապետական հուշարձան է, որի ճակատները երեսպատված են տեղական սրբատաշ կաթնագույն կրաքարով: Փառահեղ գմբեթը հենված է չորս զանգվածիչ պուլների վրա: Արտաքին ձևերը շքեղ են, զարդաքանդակներ են արված ամենուրեք, հատկապես դռների, լուսամուտների կամարների վրա:

Տաճարի հարավային դռան գլխամասում կա հետևյալ շինարարական արձանագրությունը.

«Ծնորհիւ և ողորմութեամբ ամենազօրին Աստուծոյ կառուցեալ հրաշակերտ սուրբ տաճարս արդեամբ և տրօք բարեպաշտօն ժողովրդեանց սուրբ Ամենափրկիչ եկեղեցւոյն Ղազանչեցոց Ծուշի քաղաքիս, որոյ շինութիւնն սկսեալ ի 1868 ամի... աւարտեցաւ ի 1887 ամի...»²²:

Ավելի քան 34,7 մետր երկարություն, շուրջ 33 մետր լայնություն ունեցող ուղղանկյուն հատակագծով այս կոթողի չորս ճակատներում դուրս են գալիս բազմանիստ արքիդներ, որոնք հուշարձանին տալիս են խաչաձև: գմբեթավոր հորինվածք: Չորս մույթերի վրա բարձրացող գմբեթը տեղադրված է ճիշտ դահլիճի կենտրոնում: Եկեղեցին ունի միատեսակ և մույն չափերի երեք մուտք՝ արևմուտքից, հարավից և հյուսիսից: Դռների վերևում բացվող փոքրիկ լուսամուտները խաչաձև են և կերտված են սրբատաշ քարերից: Դռների վերնամասում մեկ ամբողջական քարից կերտված շրջանակի ներսում կան պատկերաքանդակներ: Լուսամուտներից յուրաքանչյուրը հինգ մետր բարձրություն և մեկ մետր լայնություն ունի:

Թմբուկի թեթևացման, նրա ծավալին սլացիկ տեսք տալու համար 16 միստերը մշակված են ուղղաձիգ համաչափություններով, իրար մեջ ներգծված պատուհաններով: Իսկ միստերն իրենց հերթին վերևում ավարտվում են ճակտոններով, որոնց գագաթներից սկսվում են գմբեթի բրգաձև սրածայր ծավալի կողերը:

Ամառանոցային քաղաքի ուղիղ կենտրոնում նա իր վեհատեսիլ կառուցվածքով զգալիորեն բարձր է բոլոր շենքերից և շուր-

ջապատի կանաչապատ բլուրների խորքապատտի վրա իշխում է ոչ միայն սարահարթին, այլև իր «տիրապետության» սահմաններն է տարածում Կարկառի ընդարձակ հովտի վրա:

Եթե համեմատենք գմբեթի և ամբողջ հուշարձանի բարձրությունների հարաբերությունները, հայ ճարտարապետական գմբեթավոր բազիլիկների դասական ներկայացուցիչներից մեկի՝ Էջմիածնի ս. Գալանե եկեղեցու համապատասխան հարաբերության հետ, կտեսնենք, որ Ղազանչեցոց եկեղեցու հորինվածքում գերիշխողը գմբեթն է, և ամբողջ կառուցվածքը ծառայում է պատվանդան՝ անսովոր մեծության գմբեթի համար: Իզուր չէ, որ նա համարվում է Հայաստանի ամենախոշոր պաշտամունքային կառուցվածքը:

Գմբեթը (ինչպես երևում է նկարից) ոչ թե ճնշում է հուշարձանի հիմնական ծավալին, այլ պոկվում է նրանից և իր նագելի տեսքով վեր է խոյանում: Այսպիսի տպավորությունն արդյունք է առաջին հերթին գմբեթի վրա օգտագործած շինանյութի: Թմբուկի կաթնագույնը, հակադրության մեջ մտնելով եկեղեցու տանիքի գորշականաչավուն կտրված ծավալի հետ, ստեղծում է թեթևություն, կենսուրախության տպավորություն:

Ղազանչեցոց եկեղեցուց փոքր-ինչ հեռու, նրա արևմտյան մասում վեր է խոյանում եռահարկ զանգակատունը: Առաջին հարկի վերնամասի անկյուններում դրված են չորս քարակոփ, մարդահասակ արձաններ, «...որի ահարկու տեսլամբ փշում են փողերը»²³: Զանգակատունը կառուցել է շուրջեցի Մկրտիչ Խանդամիրյանը:

Այստեղ, եկեղեցու արևմտյան մասում է գտնվում շուրջեցի հայտնի բարեգործ Թադևոս Թամիրյանցի գերեզմանը՝ սև, հրդկված գրանիտյա տապանաքարով հանդերձ: Ծուշի քաղաքի տարբեր կողմերում կան հայկական վեց գերեզմանոցներ՝ տասը-նագրեր պարունակող մահարձաններով:

*
* *

Քաղաքի մյուս հետաքրքիր հուշարձանը ադրբեջանական ճարտարապետական արվեստի նմուշ հանդիսացող մզկիթն է, որը կառուցվել է 19-րդ դարի երկրորդ կեսին: Մզկիթը վերջին տարիներին հիմնովին վերանորոգվել և դարձել է Ծուշի քաղաքի պատմության թանգարանը:

Քաղաքի պատմական հուշարձանների մեջ համեմատաբար լավ են պահպանվել

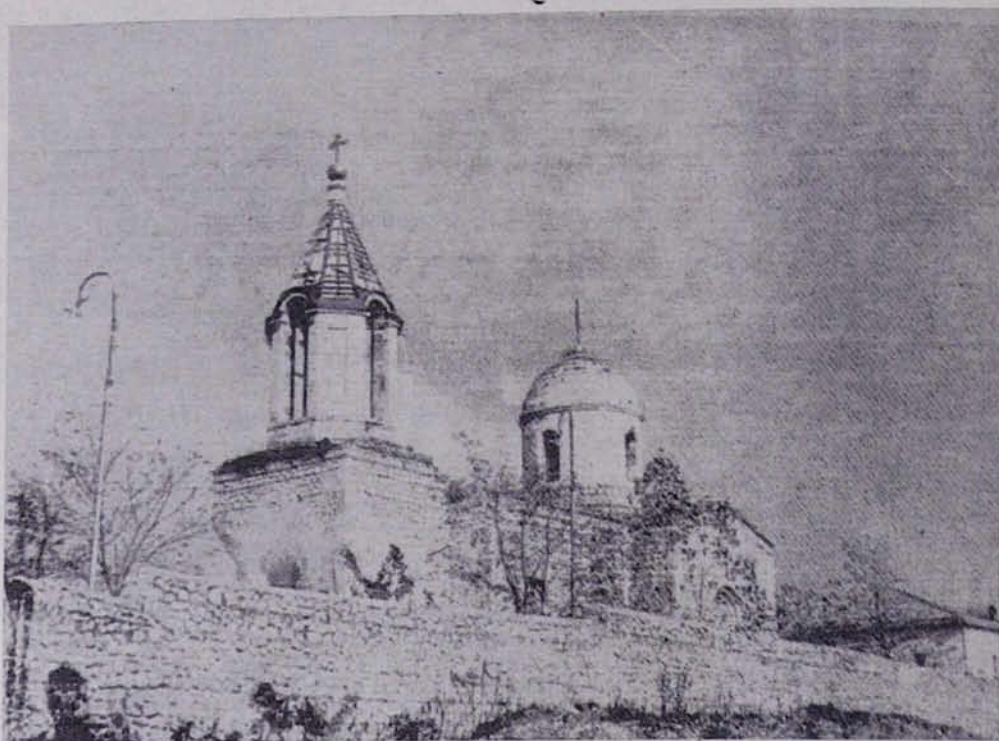
²² Արցախ, էջ 138:

²³ Արցախ, էջ 142:

Ռեալական, Հայոց թեմական, Մարիամյան դպրոցների շենքերը, հին ջրամբարները, աղբյուր-հուշարձանները, Կանաչ ժամ եկեղեցին, երկհարկանի իջևանատունը, Ագուլեցոց եկեղեցին (առանց գմբեթի) և այլ

են եղել Հայաստանի մյուս շրջաններում, հատկապես Մեղրիում և Գորիսում:

Ծուշիի շինարարների զգալի մասը մեղրեցի, ագուլեցի և Զանգեզուրի այլ բնակավայրերից եկած լավագույն վարպետներն

Ծուշի. Կանաչ ժամ եկեղեցին հարավ-արևմտյան մասից

նարտարապետական շենքեր, որոնք 1905, 1920 թթ. ավերածությունների չեն ենթարկվել: Հիմնականում 19-րդ դարից հուշ մնացած նշանավոր այս հուշարձանները Ղաթաբաղի հազարավոր քարգործ վարպետների տաղանդով կերտված ստեղծագործություններ են: Այս կարևոր հանգամանքն է, որ ոչ հեռու անցյալում անտեսվել է Ծուշիի քաղաքաշինարարության և ընդհանրապես պատմությանը զբաղվող որոշ հեղինակների կողմից:

Ծուշիի (բազմասենյակ, սպիտակ կրաքարից կառուցված) բնակելի շենքերը հիմնականում եղել են 2—3 հարկանի: Շենքերն իրենց բակային պատշգամբների և լանջավոր ծածկերի հետ ուղղանկյուն հատակագծով պրիզմատիկ ծավալներ ունեին, որոնք երկարությամբ տեղադրված էին փողոցներին ուղղահայաց:

Հարկ է նշել, որ Ծուշիի շինարարական, նարտարապետական աշխատանքների կատարման օրերներն ու ձևերը տարածված

էին: Վերջիններս դարաքաղցի շինարար վարպետների հետ միասին կառուցելու իրենց փորձը, հմտությունն ու եռանդը ներդրել են Ծուշիի քարգավաճման գործին: Գրավոր վկայություններից երևում է, որ Ծուշիի շատ բնակելի շենքեր կառուցվել են առանց նախագծի, շինարար վարպետների մտահղացմամբ: Կարելի է ասել, որ այդ շենքերը գուտ ժողովրդական ստեղծագործություններ են:

Հետագայում, սովետական իշխանության տարիներին, Ստեփանակերտ քաղաքի կառուցապատման ընթացքում օգտագործվել են Ծուշիի քաղաքաշինարարական հարուստ ավանդույթները:

Ծուշին 19—20-րդ դարերի սահմանագրվելից Անդրկովկասի ամենաձաղկուն ու ամենաշեն քաղաքներից մեկն էր հանդիսանում: Այն հայտնի էր որպես համահայկական մշակութային և թատերաբաժնատեղական կենտրոններից մեկը:

1897 թ. Ծուշին ուներ 33,252 բնակիչ:

Հայերի թիվը հասնում էր 20.584-ի, մահ-մեղականներին՝ (աղբբեջանցիներ) 12.668-ի²⁴:

Մինչև Օուշի քաղաքի ավերումն այստեղ լույս էր տեսնում 22 անուն թերթ, որից 20-ը հայերեն, 2-ը ռուսերեն: Բացի դրանից, քաղաքի երեք տպարաններից դուրս է եկել մոտ 150 անուն գիրք և բրոշյուր: Առաջին հայերեն գիրքը Օուշիում տպագրվել է 1828 թվականին²⁵:

19-րդ դարի վերջին քաղաքում գործում էին վեց դպրոցներ և ուսումնարաններ: Առաջին խոշոր դպրոցը՝ Հայոց թեմականը, բացվել է 1848 թվականին, քաղաքայինը՝ 1875 թ., ռեալականը՝ 1881 թ., օրիորդաց Մարիամյան արքունական ուսումնարանը՝ 1894 թ., աղբբեջանականը՝ 1896 թ. և այլն²⁶:

Հայոց բարեգործական ընկերության տեղական ճյուղը 1889 թ. քաղաքային ակումբում, կամ ինչպես այն ժամանակ շուշեցիներն էին ասում՝ «կյուր»-ում²⁷ ստեղծում է գրադարան-ընթերցարան, որտեղ կենտրոնացվել էր շուրջ 10 հազար կտոր տարբեր բնույթի գրքեր, ամսագրեր:

Ի դեպ, շուշեցիների հանգստի և ժամանցի սիրված վայրն էր համարվում «Թուխսանի» (այդպես էր կոչվում քաղաքի հրապարակը) վրա կառուցված եռահարկ գեղեցիկ ակումբը: Քաղաքն ուներ մեծ գրոսագի, որտեղ հավաքվում էին հիմնականում հարուստները, իսկ մյուս խավերը գրում էին հաճախակի գերեզմանը և մոտակա ուխտատեղիները²⁸:

Թատերա-երաժշտական կյանքի աշխուժացմանը նպաստեց մոտ 1891 թվականին Օուշիում կառուցված թատրոնի շենքը: Այն կառուցվել է նրա ղեկավար Մկրտիչ Խանդամիրյանի կազմած նախագծով:

Հանդիսարանը 350 տեղ ուներ:

Թատրոնի բացումը տեղի է ունեցել 1891 թվականի հուլիսի 7-ին: Տեղի ինքնագործ թատերական խմբի մասնակցությամբ ներկայացվել է Մուրացանի «Ռուզան» պատմական դրաման:

Խանդամիրյանի թատրոնը մոտ 15 տարի շարունակ գրավել է այն ժամանակվա մեր բոլոր հայտնի դերասանների և թատե-

րական խմբերի ուշադրությունը, որոնք մեծ սիրով ամեն տարի եկել են Օուշի և ներկայացումներ տվել՝ նպաստելով ժողովրդի լուսավորության գործին և զարգացնելով նրանց գեղարվեստական ճաշակը:

Օուշվա ծաղկած թատրոնը, 1905 թվականի ընդհարումների ժամանակ, մեկ օրվա մեջ կողոպտվեց քաղաքի ամբողջ կենտրոնի հետ միասին, թողնելով միայն խոհուկ ավերակներ:

1920 թ. մարտի 23-ի գիշերը մուսավաթական խումբի ձեռքով կործանվեց Օուշի քաղաքի մեծ մասը՝ հայկական հատվածը: Ավերվեցին, մոխրակույտերի վերածվեցին մոտավորապես չորս հազար բարեկարգ, երկհարկանի տներ, տասնյակ մշակութային, վարչական գեղեցիկ շենքեր, ամալացան սալահատակ փողոցները, շարքից դուրս եկավ Անդրկովկասում առաջինը կառուցված քաղաքային կոյուղին, այրվեցին ու թալանի ենթարկվեցին հարուստ գրադարանները, տպարանները, ուսումնական հաստատությունները, հարյուրավոր խանութներ ու պահեստներ:

Մի գիշերվա ընթացքում քաղաքի ազգաբնակչությունը 65 տոկոսով պակասեց: Հետագայում այդ ամենի մասին մեծ դառնությամբ է հիշել Սերգո Օրջոնիկիձեն, որը անձամբ 1920 թ. մայիսին եղել է Ղարաբաղում, տեսել է Օուշիի ավերակները: «Այսօր ես սոսկումով եմ հիշում այն պատկերները, որ մենք տեսել ենք 1920 թվականի մայիսին, Օուշիում: Հայկական գեղեցիկ քաղաքը եղել է հիմնահատակ ավերված, կործանված...»²⁹:

*
*
*

Օուշիի լավագույն հուշարձանների շարքին են դասվում քաղաքի տարբեր մասերում գտնվող քարակոփ աղբյուրներն ու կարգավորիչ ջրամբարները: Դրանք բոլորն էլ կերտված են սրբատաշ տեղական կաթնագույն կրաքարից, հայկական աղբյուր-հուշարձանների ճարտարապետական մոտիվներով: Շուրջ 100 տարի է, ինչ շուշեցիներն իրենց ջրի պահանջները բավարարելու համար դիմում են այդ աղբյուրներին: Քաղաքի հնագույն ջրատարն անց է կացվել 1871 թ. Խուրշուդ հանու մաթալանի միջոցներով, Հայրապետ Փիրյանցի և Աղաջան Դանիելյանցի նախագծով ու նրանց անմիջական ղեկավարությամբ: Առաջին երկու աղբյուր-հուշարձանները կառուցվել

²⁴ Տե՛ս Ազգագրական հանդես, գիրք Բ, Թիֆլիս, 1897 թ., էջ 31, Թ. Տեր-Վասպարյան, Օուշվա բնակչությունը 18-րդ դ. մինչև մեր օրերը, ՀՍՍՀ ԳԱ, «Տեղեկագիր», 1969 թ., № 9, էջ 74:

²⁵ Թվերը քաղված են Ա. Ավագյանի Նյութեր Ղարաբաղի մամուլի պատմությունից, Երևան, 1969 թ.:

²⁶ Վարանդա, էջ 16:

²⁷ Նշվ. աշխ., էջ 28:

²⁸ Նշվ. աշխ., էջ 28:

²⁹ Прием делегации Сов. Азербайджана руководителем партии и правительства в Кремле, Партиздат ЦК ВКП—(6), 1936, стр 60—63.

են նույն տարում, մեկը «Եկեղեցիների հրապարակում» հայկական քաղաքամասում, իսկ մյուսը խանական պալատի մոտ՝ աղըր-բեջանական հատվածում: Այդ ժամանակ հիմնվել են նաև ութանկյունի երկու գեղեցիկ ջրամբարներ: Սակայն աճող ու զարգացող քաղաքի համար երկու աղբյուրների ջուրը շատ քիչ էր և այդ բացը լրացվեց 1896 թ.: Շուշեցի առևտրական Թաթևոս Թամիրյանի կողմից հատկացված 100 հազար ոսկի դրամով անց է կացվում ավելի քան 18 կմ երկարություն ունեցող երկրորդ ջրատարը:

Այդ առթիվ «Կովկաս» թերթը գրել է. «1896 թ. սեպտեմբերի 8-ին մեծ բազմության ներկայությամբ քաղաքի իշխանությունները միանգամայն հանդիսավոր իրադրությամբ մեծարեցին Թամիրյանին, որի միջոցներով կառուցված ջրատարը պարիսպներից ներս մտավ քաղաք, իր հետ բերելով լեռնային աղբյուրների կենսաբար ջուրը»³⁰:

Հնուց ի վեր շուշեցիների հանգստի ամենամիլիրական տեղերից մեկն է համարվել Պեխի հոշակավոր աղբյուր-հուշարձանը: Այն գտնվում է Բոխու թավուտ անտառի խորքում, բարձրադիր ու վեհաշուք լեռան ստորոտում, քաղաքի հյուսիս-արևմտյան կողմում, մոտ 2—3 կմ հեռավորության վրա:

Անցյալ դարի կեսերին շուշեցի Իսահակ անունով մի վարպետ բարեկարգում է այդ աղբյուրը, կառուցում հուշարձան, բնորոշակում ջրավազանը, թողնում արձանագրություն: Երախտապարտ շուշեցիները աղբյուր-հուշարձանը կոչեցին Իսահակի աղբյուր:

³⁰ Газета «Кавказ», 1896, № 249.

Արցախի լեռնաշղթայի կենտրոնական հատվածի արևմտահայաց փեղերին են գտնվում Կանաչ թալա, Եղցահող, Ղարադըշլաղ, Հին շեն գյուղերը:

Շուշվա շրջանի այս հատվածում Կանաչ թալայի տարածքում, հուշարձանները դարձյալ բազմաքանակ ու բազմաձև են:

Ահա Լիսագոր բնակավայրի հարավ-արևելյան մասում է գտնվում «Օշափի քար» կոչվող կամարակապ կամուրջը: Տեղացիների ավանդությունների համաձայն այն կառուցել է Թաղունց Զոնգի անունով մի հաղթանակալ մարդ:

Տաշտահող (դաշտահող) տեղամասում կան երկու դամբարանաբլուրներ, որոնցից մեկի մասնակի պեղման ժամանակ հայտնաբերվել են կավե անոթներ, ուլունքներ, մարդու և կենդանու ոսկորներ:

Մեծ Բերդաձոր (այժմ՝ Կիրով) գյուղի հարավային մասում վեր է խոյանում մի հիանալի եկեղեցի: Դուռն ճակատակալ քարի վրա գտնվող արձանագրության համաձայն այն կառուցվել է 12-րդ դարում: Եկեղեցու շրջակայքում գտնվում է հին, բայց բավական մեծ գերեզմանոցը, որի համար էլ վայրը կոչվում է «Կլըրըզմանոտ»:

Այդ նույն գյուղի հյուսիս-արևելյան մասում է գտնվում Պարին Պիժ (Պարոն բժիշկ) կոչվող կոթողը: Իսկ դրանից 300 մետր հեռավորության վրա շինված է մեկ ուրիշ՝ Ծաֆաղա անունով հուշարձան: Դրանք 17-րդ դարի շինություններ են, որոնք ծառայել են իբրև սրբավայրեր:

Այսօր Ղարաքաղը ինքնավար մարզ է և մտնում է Ադրբեջանական ՍՍՀ կազմի մեջ՝

